

DARVAS MÁTYÁS – FEHÉR BENCE – TÓTH ANNA JUDIT

Attila élete és utóélete – a rejtélyes Coelius Calanus és még ismeretlenebb másolói szerint

A szerzők a kiadás- és kutatástörténet rövid áttekintésével indokolják meg, hogy a titokzatos Dalmata melléknévvel titulált Juvencius Coelius Calanus Attila-életrajzának kritikai kiadása nemcsak hiánypótló és időszerű, hanem a kéziratok kollációja olyan szempontokra is fényt vet, amelyek alapos vizsgálata eddig (talán Horváth Jánosnak a kezdeti recepciót illető, megsemmisítő kritikája miatt is) elmaradt. Az elérhető kéziratok felkutatása és lajstromba vétele után három szempontból végzett kutatások előzetes ismertetése következik; ezek: kollációjuk terve, eddig mellőzött módszeres paleográfiai vizsgálatuk, végül pedig a (részben már korábban is ismert) belső érvok közelebbi szemrevételezése. Mindezek alapján kijelenthető, hogy a fenti, az eddigi vizsgálatok komplexitását meghaladó vizsgálat a Calanus-féle Attila életrajznak nemcsak eredeti szövegéhez, hanem keletkezési idejéhez is közelebb vihet.

Kulcsszavak: Attila, Calanus, kézirati hagyomány, paleográfia

A *Vita Attilae* és kiadásai

A Juvencius Coelius Calanus Dalmata néven ismert középkori szerző Attila-életrajza a köztudatból teljesen hiányzik, de a tudományos kutatás is – néhány tiszteletreméltó kivétellel – negligálja. Számunkra sem a szakmai előzményeken keresztül vezetett az út Calanus megismeréséig: 2022-ben a Magyarországi Kutató Intézet akkori főigazgatója, Horváth-Lugossy Gábor hívta fel a figyelmünket a műre mint egyetlenre, amely megadja Attila király születésének és halálának pontos dátumát. Ez az állítás igaz, a mű végén egy minden bizonnyal szimbolikus életkor-számítás történik („számos történetíróra” hivatkozva, de ezek sehogyszem azonosíthatók), az egész opus jelentőségét tekintve azonban teljesen mellékes. Ha mégis van hatása, akkor az inkább negatív: mint szimbolikus, forrásadatolatlan és hihetetlen számítás, erősíthette azt a képet,

hogy Calanus életműve elhanyagolható, mert történeti forrásként nem vehető számba.

A valóságban még ez sem mondható ki: míg a szerző számos esetben egyértelműen, és nem kevésszer hivatkozva is követi Jordanest és néhány más késő ókori szerzőt, vannak olyan passzusai, amelyeknek forrásai nem evidensek, s bár ezek nagy részénél világos, hogy a középkori, elsősorban itáliai Attila-mondavilágra mennek vissza, mégis egyedi vizsgálatot igényel, hogy vannak-e köztük olyanok, amelyek ma már számunkra elérhetetlen ókori források morzsáit őrizhették meg. Azonban ettől függetlenül a mű művelődéstörténetileg is érdekes két okból: egyrészt kifejezetten sok kéziratból ismert, amelyek nagy része a 15. századból való, így, legalábbis abban az időben, a szerző jelentős népszerűségét mutatja, másrészt szemlélete sokban eltér a tipikus késő középkori (ál)történeti irodalomtól: az antik források látható tisztelete, a hun király objektív megítélésének igénye egyfajta „modernitást” kölcsönöz neki, ami különös kontrasztot alkot veretesen középkori nyelvezetével.

Mindezek után különös lehet, hogy Calanus Attilájának a mai napig nem született kritikai kiadása. Négy kiadása is ismert, de mindegyik nagyon szűk körű kézirati hagyományra alapoz, és még azt sem különösebben elemzi filológiai módszerekkel. Az *editio princeps* 1502-ben Velencében jelent meg, Hieronymus Squarzacicus¹ latin Plutarchos-kiadásának² egyfajta függelékeként (két másik kiegészítés, Nagy Károly Donatus Acciolustól³ és Socrates Leonardus Aretinustól⁴ származó életrajza között). Squarzacicus egy árva szót nem ejt arról, milyen forrásra alapozta kiadását, pusztán találgatás, hogy a velencei kiadás miatt egy észak-itáliai kéziratot gyaníthatunk mögötte.

¹ Girolamo Squarzacico (1471–1503) életrajzíró, számos antik mű kiadója.

² *Plutarchi Vitae: nuper quae diligentissime recognitae: quibus tres illustrium virorum Vitae aditae fuerunt: et in fine voluminis apositae*, Venetiis, 1502, II, CXLIIIv–CXLVIr.

³ Donato Acciaiuoli (1428–1478). Az életrajz 1462-ben készült: MARGOLIS (2014: 241).

⁴ Leonardo Bruni (1370 k.–1444). E művet úgy tartják számon, mint Xenophón *Apolo-giájának* első ismert latin fordítását (feltehetőleg 1407-ben készült); viszonylag friss modern kiadása (DE KEYSER: [2006]) 15 kézirat alapján készült, Squarzacicus szövege azonban nyilvánvalóan egy gyengébb kéziratra alapoz, meglehetősen sok értelemzavaró szókihagyással és szótévesztéssel.

A következő kiadás Henricus Canisius *Promptuarium Ecclesiasticum*ának 2. kötetében jelent meg 1604-ben.⁵ Címfelírása szerint *IVVENCII, COELII, CALANI, Dalmatæ historia de Attila Hunnorum Rege incipit feliciter. Ex Cod. Manuscripto Monasterij Rebdörffensis*. Ez a kiadás tehát egyetlen kézirat átiratán alapul – néhány esetben margójegyzetben emendálva –, de legalább tudjuk, az melyik.⁶ Illetve nem teljesen tudjuk, mert Canisius nem teljesen mond igazat: ámbár jelentős részben valóban megegyezik a szöveg a rebdörffi/eichstättivel, néhány esetben pedig humanista helyesírás szerint normalizálja, van egy-két karakterisztikus eltérés is, amelyek egy meg nem nevezett forrásszövegre utalnak – ez utóbbi valószínűleg az *editio princeps* volt.⁷

A harmadik kiadásnak már komoly magyar tudománytörténeti jelentősége is van, azt ugyanis Bél Mátyás készítette.⁸ Azonban érdemi szövegkritikai előrelépést ez sem jelenthetett, mivel csak az eddigi anyagra tudott támaszkodni: a két megjelent kiadásra és a rebdorfi kézira, pontosabban annak egy ἀπόγραφοv-jára, amit kézhez kapott.⁹ Tudomása volt¹⁰ ezenkívül a Peiresc-féle kézirat¹¹ és a Bibliotheca Ambrosiana kézirata¹² létéről, de azokat sajnos nem láthatta. Összességében, bár szabályos *apparatus criticus*t csatol kiadásához, az sok indokolatlan módosítás következtében mégis gyengébb még az előző kettőnél is,

⁵ Henrici Canisii Noviomagi J.C., *Sacrorum Canonum in Academia Ingolstadiensi Professoris Primarii Promptuarium ecclesiasticum in quo quinquaginta quinque auctores nunquam antea editi continentur*, Andreas Angermarius, Ingolstadii, 1608, 5–15.

⁶ A rebdorfi kézirat ma az eichstätti egyetemi könyvtárban van (UEI Cod. st. 746), a 19. századi jelzetek szerint a szemináriumi könyvtár 345. kézirata, ld. BALLAGI (1892b: 231), No. 7, KULCSÁR (2003: 103), No. 2.

⁷ Pl. Eichstätt: *mandluchus, quacunque, burgondiam* – Canisius: *Madluchus, quocunque, Burgundiam*.

⁸ BELIUS (1735: I, 89–158).

⁹ BELIUS (1735: praefatio [1–3]).

¹⁰ Pius Nicolaus Garellius, in: BELIUS [1735:)(2r,)(2v)].

¹¹ Ezt BALLAGI (1892b: 230), No. 3. mint fellelhetetlent jegyzi *Velenczében* (?) megjegyzéssel. Mivel Peiresc 1605-ben ott megvásárolta és hazavitte (GASSENDUS [1655: 50]), ez a helymeghatározás bizonyosan hibás. A Peiresc-kéziratok rendkívül kalandos sorsa folytán külön tanulmányt igényelne a pontos azonosítás, de a kézirat jelentős valószínűséggel azonos lehet a Paris, Bibliothèque National Latin 9681. kódexszel.

¹² Milano, Veneranda Biblioteca Ambrosiana, F 131 sup.

aminek valószínűleg az ἀπόγραφον tökéletlensége lehetett inkább az oka, mint hogy kényszeresen emendálni próbálta volna az anyagot.

A negyedik kiadás egyáltalán nem Calanus nevén fut. Ennek az az oka, hogy Kazinczy Ferenc 1806-ban Ausztriában vett egy kéziratot, amely Attila életrajzát tartalmazta, s Leonardus Aretinus nevét tüntette fel szerzőként; majd a kéziratot a sárospataki kollégiumi könyvtárnak engedte át.¹³ Erről részben Kazinczy, részben mások által a 19. században több átirat keletkezett, amelyeket ma az OSZK és az MTA Kézírtára őriz.¹⁴ A mű azonban nem más, mint a Calanus-féle *Vita*, de úgy látszik, akik kézbe vették, Bél Mátyást nem sokat forgatták, mert a 19. század végéig nem sikerült azonosítani. Így Toldy Ferenc 1862-ban Aretinus neve alatt adta ki, természetesen ismét csak egyetlen kézirat (vagy inkább annak átiratai) alapján.¹⁵

A Calanus-recepció története és kritikája

A hazai Calanus-recepcióban, ahogyan Bél Mátyás jelöli ki a kezdőpontot, úgy zárja le a vizsgálatokat ifj. Horváth János doktori disszertációja. Már a 19. században is megfigyelhető, hogy a Bél téziseit elfogadók mellett¹⁶ kritikusabb hangok is jelen vannak,¹⁷ Horváth megsemmisítő kritikája azonban gyakorlatilag hivatkozhatatlanná teszi Calanust és a tudományos vitáknak még a perifériájáról is számúzi. Éppen ezért érdemes kritikus szemmel megvizsgálni Horváth érvelését is. Disszertációjának fő célja Bél cáfolata volt, tehát annak bizonyítása, hogy a *Vita* nem lehet egy 12–13. század fordulóján élt magyarországi szerző műve, hanem 15. századi közép-italiai humanista tákolmány. Érvei valóban erő-

¹³ Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, Kt. 3/1.

¹⁴ OSZK Oct.Lat. 64. (1807, Kazinczy keze írása), OSZK Oct.Lat. 65. (1808), MTAK, Tört. 4r 22. (I. 2.) A BALLAGI (1892b: 233), No. 16. alatt idézett Tört. 4r 30. kézirat nem a *Vita Attilae*, csak Toldy Ferenc jegyzete, amelyben bennfoglaltatik a mű kétoldalas kijegyzetelése (18r–18v), BALLAGI feltehetőleg összetévesztette a két iratot. A BALLAGI (1892b: 232), No. 15. alatt az MNM-ben (ez tehát ma az OSZK lenne) említett kézirat minden valószínűség szerint sohasem létezett.

¹⁵ TOLDY (1862: 2–15). A szinte elérhetetlen műnek van egy modern reprintje: ÉRSZEGI (1986).

¹⁶ Vö. HORVÁTH (1941: 5; 8–9), TÓTH (2025: 68–69).

¹⁷ PAULER (1899: II, 484) és korábban MARCZALI (1890: 51).

sek, amíg annak bizonyításáról van szó, hogy nem egy Anonymusszal kortárs magyarországi szöveget olvasunk. Azonban ezek az érvek korántsem elégségesek annak igazolására, hogy a szöveg 1452 után keletkezett.¹⁸

Az első kérdés, hogy Horváth milyen anyag alapján dolgozott. Calanust minden esetben Bél Mátyás kiadása alapján idézi, egy megjegyzése alapján világos, hogy az első kiadás is megfordult a kezében.¹⁹ Több alkalommal hivatkozik általánosságban a „kéziratok” tartalmára. Ezek közül bizonyosan ismerte a Sárospatakon őrzött, és Leonardus Aretinust egyedüli szerzőként megnevező kéziratot, illetve ennek a Kazinczy által készített, és ma az OSZK-ban őrzött másolatait.²⁰ Ismerte Toldy Ferenc MTA-ban őrzött jegyzeteit is (bár mintha itt is vélelmezne egy nem létező kéziratot).²¹ Állítása szerint kapott egy fotómásolatot az Ambrosiana példányából, de semmi jele, hogy átolvasta volna a szöveget.²² Annak sincs jele, hogy alaposabban összevetette volna a szövegváltozatokat, így pl. megjegyzi, hogy az Aretinus néven futó sárospataki másolatok tartalmazzak egy plusz mondatot²³ – azonban ezt az összes kézirat tartalmazza, kizárólag Bél szövegkiadásából maradt ki. A többi esetben, amikor a kéziratok tartalmára, korára hivatkozik, világosnak látszik, hogy valójában Ballagi Attila-bibliográfiájának adataira támaszkodik, így jár el például akkor is, amikor Calanus nevének a kéziratokban olvasható változatait veszi számba.²⁴ Sőt, mint később látni fogjuk, a források megállapításánál is támaszkodik Bél kiadásának apparátusára. Alapvetően Bél szövegváltozatát kezeli etalonként, érvelésében nem kapnak szerepet a szövegváltozatok összevetései, csupán egy, kizárólag

¹⁸ HORVÁTH (1941: 80).

¹⁹ HORVÁTH (1941: 1). Azonban ezt és a birtokában levő kézirati változatokat sem használja következetesen.

²⁰ HORVÁTH (1941: 26–27).

²¹ HORVÁTH (1941: 71).

²² HORVÁTH (1941: 77). Nincs nyoma, hogy a szerző nevének megállapításán túl használta volna.

²³ HORVÁTH (1941: 76).

²⁴ HORVÁTH (1941: 27). Egyébként HORVÁTH állításával ellentétben a háromelemű név Calanus tagja egyetlen kéziratban sem marad el, ahol egyáltalán megnevezik ezt a szerzőt.

Calanusnál előforduló személynév esetében ad meg zárójelben egy másik névalakot, de ennek forrása is Bél *Apparatusa*, pontosabban Nicolaus Garelliusnak az ott publikált levele,²⁵ amelyre Horváth számos más kérdésben is erősen támaszkodott.

Horváth egy szokatlanul szűk időintervallumot állapított meg a szöveg keletkezésére, amelyből nagyjából semmi sem tartható.²⁶ A *terminus ante quem* nála a londoni ms. 1469-es évbejegyzése,²⁷ azonban a Vat.Lat.5363 84r lapon 1455-ös dátum áll.²⁸ Az 1452-es *post quem* még enélkül is problematikus lenne, mert semmi másra nem alapul, mint hogy Blondus 1452-ben befejezett történeti munkája, a *Historiarum ab inclinatione Romanorum imperii decades* nem ismeri Calanust. Azonban az, hogy Blondus nem idézi Calanus munkáját, aligha bizonyíték amellett, hogy az még nem is létezett.²⁹

Stilisztikai alapú datálásaira jellemző, hogy miután kijelenti, az adott jelenség, információ a középkortól a humanizmusig ismert volt, végül pusztán intuíció alapján kategorikusan 15. századi keltezéssel számol. Így például a szöveg nyelvét vizsgálva elismeri, hogy nyelvtanában klasszikus és középkorias stíluselemek keverednek,³⁰ a középkori eredet ellen döntő érve a barbarizmusok teljes hiánya, ami a 15. századnál nem

²⁵ HORVÁTH (1941: 59): Araicus/Artuicus.

²⁶ HORVÁTH (1941: 80).

²⁷ Erről már BALLAGI tud, és NÉMÄTI Londonból fotómásolatot is szerez róla, ld. NÉMÄTI (1911: 26–27).

²⁸ A kódexben a *Vita Attilae* előtt egy Petrarca-életrajz olvasható, valamint Pier Paolo Vergerio *Historia principum Carrariensium*ja, ezt zárja az írnok aláírása, majd ugyanazon a lapon, ugyanaz a kéz elkezd a *Vita Attilae* szövegét. Vö. *I codici petrarcheschi della Biblioteca Vaticana*, Tip. Poliglotta Vaticana, Roma, 1908, 167.

²⁹ Egyébként HORVÁTH zavarba ejtően sok helyen érvel *argumentum ex silentio* alapján. (pl. HORVÁTH [1941: 30]): Jordanes és a haliurunnák kapcsán mondja, hogy Calanus „még említésre sem méltatja e nagyon is közhellyé vált történelmi fikciót, hanem mindjárt a tudomány objektív köntösében jelenik meg” – de közben nem bizonyítja, hogy Calanus bizonyosan ismerte ezt a szöveget egy teljes és eredeti Jordanesből. HORVÁTH (1941: 69) később maga hoz példát rá, hogy a 15. századi Itáliában mekkora esemény volt Jordanes-kódexet találni.

³⁰ HORVÁTH (1941: 32–34). Más helyen is akadnak hasonlóan bizonytalan, szubjektíven értelmezett datálások, pl. HORVÁTH (1941: 79): a kutyafejű Attila a 15. század végi divat, de hozzáteszi, hogy azért már a 13. században Malespininél is megtalálható.

korábbi humanista szerzőt feltételezne³¹ – ami erős érv lehetne egy magyarországi proveniencia esetén, de Itáliában már kevésbé (Boccaccio 1375-ben halt meg, Petrarca 1374-ben!).

Horváth másik érve, hogy Calanus a humanista történetíróhoz illően tudja, hogy kiket „illik” idézni egy Attiláról szóló műben.³² Nem világos, hogy ezt a megnevezett vagy a ténylegesen felhasznált forrásokra érti, de valójában mindkét csoportra igaz, hogy egy középkori szerző is használhatta és idézhette volna. Ez a helyzet Jordanesszel csakúgy, mint Sigebertus Gemblacensisszel, akit maga Horváth azonosít a Subthar névalak forrásaként.³³ Ugyanakkor nem ismeri fel Calanus bevezetőjében Isidorus szövegét³⁴ – egy újabb tipikusan középkori tekintélyt – s úgy véli, a részlet közvetlenül Jeromos leveléből származik,³⁵ majd megjegyzi: „Középkori író nem mondott volna le arról a dicsőségről, hogy szülőföldje nagy szülöttjét kegyelettel megemlítsé. Ez ellentétben áll a középkor eleven localpatriotismusával.”³⁶ Ez az érv akkor is súlytalan volna, ha tényleg Jeromost idézné, mert nem a szerző százada, hanem magyar volta motiválhatná Jeromos méltatására. Csak hát a forrás nyilvánvalóan nem Jeromos volt. Horváth tévedése azért is vaskos hiba, mert valószínűleg forrása éppen a Bél-féle szövegkiadás jegyzetanyaga,³⁷ és már Némäti Kálmán tisztázta, hogy a szöveg semmit nem tartalmaz Jeromosból, ami ne lenne meg Isidorusnál.³⁸ Így a humanista jellegű forráshasználatnak nem nagyon marad más bizonyítéka a szövegben, mint Priskos rendszeres idézgetése.

³¹ HORVÁTH (1941: 33).

³² HORVÁTH (1941: 62) és máshol is – elég nehéz végigkövetni a tanulmányban, hogy valójában miért gondolja, hogy Calanus forráshasználata nem középkorias.

³³ HORVÁTH (1941: 44).

³⁴ Ezt már KARDOS Tibor is felrótta HORVÁTHnak recenziójában (1942: 359). *Isid. Hisp.* 9, 2, 6, 6. (PL 82.334): *Ugnos antea Hunnos vocatos (vocamus), postremo a rege suo Avaros appellatos (Abares, dicunt), qui prius in ultima Maeotide inter glaciale Tanaim et Massagetarum immanes populos habitaverunt. Deinde pernicibus equis Caucasi rupibus, ubi feras gentes Alexandri claustra cohibent, eruperunt, et orientem viginti annis tenuerunt captivum, et ab Aegyptiis atque Aethiopicibus annum vectigal exegerunt.*

³⁵ HORVÁTH (1941: 41): *Jer. Ep.* 67. PL 22. col. 695.

³⁶ HORVÁTH (1941: 43).

³⁷ Bél szövegkiadásában az 1§ e. jegyzet.

³⁸ NÉMÄTI (1911: 28).

A Priskos-kérdést érdemes alaposabban megvizsgálni. A 20. századi Calanus-kutatás szempontjából nagy fontosságú volt Moravcsik Gyula észrevétele, t.i. hogy bár a fő forrás Jordanes, Calanus olyan helyeken is hivatkozik Priskosra, ahol Jordanes nem.³⁹ Így vetődik fel a kérdés: ismerhette-e Calanus közvetlenül is Priskos szövegét, sőt esetleg ismerte-e egy a mainál teljesebb formában. Horváth válasza kategorikus nem.⁴⁰ Az általa vizsgált helyek közül ez legalább egy esetben joggal megkérdőjelezhető. Attilának a Jordanes 35. caputból átvett jellemzését Calanus a következőkkel egészíti ki: *Sin autem fidem irritam aliquis ei fecisset, nunquam ei parcere volens: detestabatur enim ut immanes belluas, qui vel patriam vel se superantem lusione quadam decipere satagebant.* Horváth elismeri,⁴¹ hogy ez tartalmilag nagyon is priskosi adatnak tűnik, hiszen ő írja le, hogy milyen szavakkal támad Attila Vigilasra, nevezi állatnak, aki igencsak csodálkozik a korábban vele barátságos király hangulatváltozásán,⁴² mivel nem tudja, hogy az Attila elleni merényletkísérletük terve lelepleződött. A szöveg priskosi eredetét Horváth mégis elveti, arra hivatkozva, hogy „Nem lehetetlen, hogy ezt a [Jordanesnél] váratlanul abbamaradt mondatot egyéni emberismerete alapján egészítette ki Calanus.” Ez aligha áll az *immanes belluas* kifejezésre, az állathoz való hasonlítás semmi esetre sem a hitszegés szokványos metaforakészletéhez tartozik, ami csak úgy eszébe jut az embernek. Emellett Horváth azzal érvel, hogy a motívum a reneszánsz fejedelemtükör közhelye is lehetett, hiszen valami hasonlót ír Bonfini Mátyásról is⁴³ – hasonlót, de nem

³⁹ MORAVCSIK (1926: 197–198, 7. jz). MORAVCSIK érdeklődését nemcsak az keltette fel, hogy Calanus helyesen tartja Budát Attila bátyjának, hanem az, hogy Calanus a gólyacsoda leírásánál Jordanesszel ellentétben hivatkozik Priskosra, és a vonatkozó szövegrészt MORAVCSIK priskosi eredetűnek tartotta, s így felmerült benne a lehetőség, hogy Calanus egy teljesebb Priskos-szöveg anyagához fért hozzá valamilyen úton.

⁴⁰ ÉRVE (HORVÁTH [1941: 69]): ha a kiváló Blondus és Giustiniani nem ismerte Priskost közvetlenül, akkor Calanus biztosan nem.

⁴¹ HORVÁTH (1941: 48).

⁴² Priskos (BLOCKLEY [1983: 254–256]) θηρίον ἀναιδέες-nek nevezi, míg korábban ἦπιος τε καὶ πρᾶος volt vele szemben.

⁴³ HORVÁTH (1941: 48). Bonfini *Rer. Ung. dec.*, 4, 1, 8: *numquam ab amico, quem in primo crimine deprehensum habuerit, poenas exegit, sed in iterum errantem severius animadvertit.*

ugyanazt, ráadásul éppen ő maga jelenti ki, bár valószínűleg tévesen, hogy Bonfini felhasználta Calanus művét.⁴⁴

Ezért igenis alaposabb vizsgálatra lenne érdemes, hogy Calanus nem ismerhette-e mégis Priskost, legalább abban a formában, ahogyan mi ma ismerjük. A priskosi töredékek az *Excerpta Constantinianán* belül a *De legationibus* részeként maradtak fenn egy unikális kódexben, amely Juan Paez de Castro (+1570) révén került az Escorial könyvtárába, ahol 1671-ben egy tűzesetben megsemmisült, szerencsére csak azután, hogy több másolat készült róla.⁴⁵ Az *Excerpta* csak az Ibériai-félszigetre kerülés után került be a tudományos vérkeringésbe, eredete nem ismert teljes bizonyossággal. A vélhetőleg 10–12. századi⁴⁶ pergamenkódexet egy 1556-os levélváltásban messinai kódexként emlegetik, és nagyon valószínű, hogy Paez több más kódexszel együtt a messinai San Salvatore de Lingua Phari kolostorban szerezte,⁴⁷ amely egykor görög rítusú szerzeteseknek adott otthont, és scriptoriumában számos görög kódex készült.⁴⁸ Az eredeti őrzési hely tehát Itália lehetett. Emellett nem tudhatjuk, hogy más, azóta elveszett példány nem került-e Itáliába, akár a IV. kereszties hadjárat, akár más esemény kapcsán, mint ahogyan azt sem tudjuk, hogy az Escorialba került kódexet eredetileg hol és miről másolták. Azaz valójában egyáltalán nem zárható ki, hogy már a 16. század előtt autentikus Priskos-adatok tűnjenek fel itáliai szerzőknél, bár erre inkább Szicíliát megjárt szerzőknél számíthatunk.⁴⁹

⁴⁴ HORVÁTH (1941: 80). KULCSÁR Péter ezt valószínűtlennek tartja, ld. KULCSÁR (1963: 48).

⁴⁵ CAROLLA (2008: IX), GRAUX (1880: 93–95), OCHOA (1990: 70).

⁴⁶ GRAUX (1880: 93).

⁴⁷ OCHOA (1990: 70): Juan Paez kódexeinek többségét ebben a kolostorban vásárolta. DE ANDRÉS (1968: 43) egyértelműen állítja, hogy Paez a messinai San Salvator monostorból szerezte a kódexet, Paez egy levele alapján. Vö. még MANZANO (2021), aki azonosította a még létezőket az Escorial gyűjteményében. Az eredeti jelzet B. I. 04. volt, ld. még: <https://pinakes.irht.cnrs.fr/notices/bibliographie/2N3MDSQH/>, 2025. 10. 03.

⁴⁸ TRANCHINA (2023).

⁴⁹ Mivel Jordanes nem közvetlenül használta Priskos művét, hanem Cassiodorus *Gót történetén* keresztül, így egy másik elvi lehetőség, hogy Calanus még találkozott Cassiodorus művével vagy annak Jordanestől eltérő kivonatával. Azonban Marco CRISTINI (2022: 217, 219–220) nyomós érveket hoz fel amellett, hogy Cassiodorus *Gót története* korán, talán már a 6. században elveszett.

A szövegnek még egy aspektusa van, ami a majdani pontos datálást és lokalizálást segítheti, mégpedig Calanus néhány olyan állítása, amely az észak-olasz városok kortárs politikai életéhez köti a szöveget. Nem Horváth, hanem Bél *terminus post quem*jében játszott szerepet a Tempesta család említése: a Calanus-kéziratok több különféle alakban közlik a trevisói személy nevét, aki a város püspökével karöltve átadta a várost Attilának. Garelliusnak a Bélhez írott levele Giovanni Bonifacio alapján tisztázza, hogy a 12. században valóban élt Trevisóban egy Tempesta nevű nemesi család, de ennél sokkal többet nem tud róluk.⁵⁰

A családból Guido Tempesta az, aki 1119-ben elnyeri Noale várát és a trevisói püspökség *avogaró*jának címét, tehát a püspökség vagyongekezelőjeként működtek, és a családot időnként ezen a néven is emlegetik, Avogariként. Regionális jelentőségüket mutatja például, hogy Guglielmino 1178-ban Padova podestája lesz, azonban a család már a 14. századra elveszti birtokainak és hatalmának nagyját. A század elején vámmok kivetésével próbálják helyzetüket javítani, s emiatt konfliktusba kerülnek Trevisóval. Az Avogari-per során Velence mondja ki 1315-ben, hogy a vámkivetés joga Treviso városát illeti meg, és nem a Tempesta családot.⁵¹ A másik konfliktus, amelyben felbukkan a család, nem sokkal későbbi: Treviso városát megosztja a Veronával és a Scaligerikkel való szövetség, és a veronai párt vezére két Tempesta testvér, Artico és Gucello Tempesta.⁵² Számunkra leginkább az 1318–1320-as évek eseményei érdekesek, amikor Artico Tempesta fontos szereplője lesz az áruló tervnek, amellyel szándékaik szerint Trevisót átadják Cangrande della Scálának,⁵³ bár Artico a Scaligerek hű támogatója, végül Cangrande Veronában gyakorlatilag árulásért fejezteti le, miután Artico harc nélkül adja fel Noale várát.⁵⁴ A század közepétől a család végleg elveszti jelentősé-

⁵⁰ Bél)()(ia füzetjelzésű lapon, vö. HORVÁTH (1941: 59). Már Garellius jelzi, hogy Bonifacio alapján (lib 4. pag.197) a Tempesta név a 12. században tűnik fel, és azt is jelzi, hogy Bonifacio a püspök szerepéről tud a történetben, de a Tempesta családról nem.

⁵¹ QUAGLIONI-CAGNIN (1999).

⁵² Utóbbi valószínűleg fivére halála után: száműzetésből hazatérve zsoldosokkal uralma alá vonja Trevisót 1327–1328-ban, 1339–1340-ben Verona *podestà*ja lesz, ám 1337-ben átáll a velenceiek oldalára.

⁵³ SPANGENBERG (1892: 159–161).

⁵⁴ SPANGENBERG (1892: 196).

gét, hatalmuk magára Noaléra korlátozódik, és 1380-ban kihal a család.⁵⁵ Calanusnak a *Tempesta* családra vonatkozó állításait, illetve azt, hogy Treviso és Verona együtt állt át Attila oldalára, ezen események fényében lehet értelmezni. A Calanus-szöveg aktuálpolitikai indíttatása annyira erős, hogy még az áruló keresztnevét sem változtatták meg. A 15. században már semmi értelme nem lett volna, hogy egy szerző ilyesmivel vádoljon egy rég kihalt családot.

Tehát Horváth disszertációját értékelve elmondhatjuk, hogy a kérdésfeltevése jó volt, valóban alaposan körbejárta a problémát és minden kérdést feltett, amit fel kellett tenni – csak éppen a rájuk adott válaszai gyakran felületesek, hiányosak, vagy éppen tévesek, mivel szilárdan rögzült prekonceptióját megkérdőjelezni sem volt hajlandó. Tanulmánya alapvető célkitűzése a Kalán püspökkel való azonosítás cáfolata volt, azonban ennél sajnos sokkal többet sikerült elérnie: azóta sem foglalkozott magával a szöveggel gyakorlatilag senki.

A Horváthot követő kutatás története így valóban rövidre fogható: Calanus leginkább lábjegyzetként fordul elő. Tudomásom szerint az egyetlen kutató, aki Horváth tanulmányának ismeretében is kitartott a Kalán püspökkel való azonosítás mellett, Marianne Birnbaum volt.⁵⁶ Horváthtal szemben megjegyzi, hogy bár a magyar krónikás hagyományban az avar népnév ismeretlen volt, azonban a magyarok avarokkal való azonosítása a nyugati irodalomban rendszeres gyakorlatilag a magyarok Kárpát-medencei megjelenése óta, erről a magyarországi szerzők minden további nélkül tudhattak.

Még Bél Mátyás szövegkiadásának magyar tudománytörténetben betöltött megkérdőjelezhetetlen szerepét is csak a legutóbbi időkben kezdik vizsgálni: Tóth Gergely 2025-ös tanulmányában, noha erre a kutatásra Horváth téziseinek nem lett volna szabad hatással lennie. Bél szövegkiadói tevékenysége az első próbálkozás modern, tudományos igényű szövegközlésre. Kétszáz évvel korábban, különösen Joannes Honterus működésének köszönhetően, történtek kezdeményezések, hogy a humanista filológia eredményeit hazánkban is meggyökereztes-

⁵⁵ CANZIAN (2005: 237–238).

⁵⁶ BIRNBAUM (1993: 91).

sék, Honterusnak köszönhető az egyetlen hazai *editio princeps*.⁵⁷ Azonban érthető módon e kezdeményezéseknek nem volt folytatása a következő évszázadban, a hazai szövegkritikának és filológiának így hatalmas lemaradást kellett pótolnia, s ebben a folyamatban Bél kiadása minden gyermekbetegsége ellenére⁵⁸ fontos mérföldkő.

A szerzőség kérdése

Miután a Kalán püspökkel való azonosítás lehetőségét Horváth János megcáfolta, Coelius Calanus kilétéről egyszerűen nem maradt megbízható információ (leszámítva a Dalmata származásmegnevezést, amelyről objektíve nem tudjuk eldönteni, igaz-e – mindenesetre nem áll látható összhangban a szerző egyértelmű Észak-Itália-központúságával).

A magyarországi kéziratcsoport a mű szerzőjeként Aretinust nevezi meg, ez azonban nyilvánvalóan téves.⁵⁹ Ehhez elég elolvasni Aretinusnak bármelyik művét, és érzékelhető a jelentős stiláris különbség közte és a Calanus neve alatt fennmaradt szöveg közt.⁶⁰ De további érv, hogy a *Vita Attilae* tartalmilag és szemléletileg is eltér attól, ahogy Aretinus a *Historiae Florentinae* 1. könyvében bemutatja Attilát.⁶¹ Aretinus Attilája egyoldalúan kegyetlen és könyörtelen uralkodó; ugyanakkor annyiban hitelesebb, hogy a gólyacsoda kivételével minden mondai elem nélkül, pusztán az antik történetírásban hangsúlyozott fő elemekre korlátozva mutatja be tetteit: nála ezek Bleda meggyilkolása (érintőleg), a catalaunumi ütközet, Aquileia ostroma, Attila találkozása Leó pápával és halála. Eltérő az Attila által pusztított tartományok, valamint az észak-italiai városok listája; helyesen tudja viszont, hogy Bleda Catalaunum

⁵⁷ 1540-ben Pseudo-Nullus kiadása. Vö. RMNY 40, MONOK (2015: 102–103), MONOK (2012).

⁵⁸ TÓTH (2025: 67–68).

⁵⁹ BALLAGI plágiumvádja (BALLAGI [1892a]), amely szerint egy eredeti Calanusból lopta volna Aretinus, egészen nevetséges, vö. NÉMÄTI (1911: 26); viszont meg kell vizsgálni a fordított lehetőséget, nem pseudonym-e az irat, és Calanus voltaképp soha nem is létezett volna, csak Aretinus.

⁶⁰ HORVÁTH (1941: 71–76) nagyjából ezzel a gondolatmenettel cáfolja az aretinusi szerzőséget, hozzátéve, hogy ezen kívül is számtalan pseudo-aretinusi műről van tudomásunk.

⁶¹ ARETINUS (1610: 12–13).

előtt halt meg. A catalaunumi ütközetből mind Aetius történelmileg hiteles szerepét, mind Attila mondai halálra készülését eliminálja. Aretinusnak csupán a következő megfogalmazásai látszanak bizonyos fokig párhuzamban lenni Calanuséval: *Etius Patritius a Valentiniano juniore in Galliam missus [...] praelium maximum atque atrocissimum, in quo supra CLX. millia cecidisse traduntur*. Illetve a gólyacsoda leírásánál: *obequitantem animadvertisse, ciconias ex altis turribus pullos auferre [...] praesciae futurorum aves [...] és a halálánál:*⁶² *sanguis e naribus fluens vitalibus oppletis meatibus [...]*. Szövegszerű egyezésnek ebből legfeljebb a *praesciae futurorum aves* kifejezés mondható, amely helyett Jordanes ezt használja: *aves futurarum rerum providas*.⁶³ Ez legfeljebb annyi következtetést enged meg, hogy Aretinus és Calanus legalább egy közös forrást olvastak, amelyből legalább egy szintagmát, akár egymástól teljesen függetlenül, átemeltek.

Ezek után a kérdés az, hogy miért tapadhatott Aretinus neve egy nyilvánvalóan nem tőle származó műhöz. Erre az első kézenfekvő válasz az lenne, hogy mivel az *editio princeps*ben közvetlenül egy Aretinus-mű követi, a kettő téves összevonásával – de ez csak akkor lenne érvényes, ha a magyarországi kéziratok elveszett őse az *editio princeps* alapján készült volna: a kézirat paleográfiai vizsgálata azonban ennek elmentmond, szövegkritikai alapon pedig az állítás mindenképp cáfolható: a magyarországi kéziratcsoport számos olvasata karakterisztikusan eltér a Squarzaficus-féle szövegtől, és pedig olyan módon, hogy azt nem lehet rontásnak tekinteni: nem csak egyedi variánsai vannak, hanem gyakran a kéziratok többségi olvasatát őrzi a kiadás egyedi variánsaival szemben,⁶⁴ és ezek középkorias alakok, szemben a kiadás humanista írásgyakorlatával.

Az azonban, hogy a Calanus-szöveg már korábban, a kéziratok egy-némelyikében összesodródott egy Aretinus-szöveggel, és ezért kontaminálódott a szerzők neve, nem csupán hihető, de ilyenre van létező

⁶² Ez utóbbi azonban szorosán követi Jordanes, *Getica* 254. fogalmazását, tehát semmire nem érv.

⁶³ Jordanes, *Getica* 221.

⁶⁴ Kazinczy-kódex: *meothida, thananym, artissimos, cronographorum, ethiopes, post quam...*; Squarzaficus: *meotide, tanaim, arctissimos, cosmographorum, Aethyopes, post quae...*

analógia is: a British Library Arundel MS 223 kéziratában a *Vita Attilae* (f. 27–33) csupa észak-itáliai helytörténeti jelentőségű művet előz meg, majd utánuk (f. 93) Aretinus *De militia libellusa* következik.⁶⁵ Állítólag ugyancsak egy Aretinus-mű után állt a ma fellelhetetlen padovai kéziratban.⁶⁶ A Kazinczy-kézirat közvetlen vagy közvetett forráskódexében valószínűleg egy ilyen, közvetlenül a *Vita Attilae* mellé sorolt Aretinus-mű okozhatta a félreértést.⁶⁷

A mű elérhető kéziratai

Az eddigi kiadástörténet tehát messze nem produkált eléggé megbízható szöveget a *Vita Attilae* tanulmányozásához, ezért elengedhetetlen végre egy kritikai kiadás létrehozása; ennek az alapfeltételei adóttak, minekutána jelenleg a műnek 15 kézirata elérhető (valamint természetesen a korai kiadások is felhasználandók). Emellett a 19–20. századi szakirodalom három további kéziratról is beszámol (Linköpingben, Stockholmban és Padovában),⁶⁸ amelyek ma fellelhetetlenek. A Ballagi által feltételezett bambergi kézirat valójában nem Calanus műve, hanem Paulinus de Venetiis *Satirica historia rerum gestarum mundi*a (amelynek néhány lapja tényleg foglalkozik Attila életével, csak nem egészen azok, amelyeket Ballagi feljegyzett).⁶⁹

⁶⁵ *Catalogue of the Manuscripts in the British Museum*. NS Volume I, London, 1834, 64–65.

⁶⁶ NÉMÄTI (1911: 26).

⁶⁷ Emellett szól az a körülmény, hogy a sárospataki kódexben az Aretinus-címfelirat más kéztől való, mint a *prima manus*, noha az íráskép alapján egykorú vagy nem sokkal későbbi. A tinta színe alapján minden valószínűség szerint a miniátoré ez a *secunda manus*. A miniálás természetesen utólagos, láthatóan több helyen is felülhúzza a fekete tintát; ám hamar félbeszakad, már a második oldalon sem készült el. Hogy ez szándékos-e, az nem eldönthető, mert a kódexben nincs más mű, amelynek miniálásával összevethetnénk; de ha nem szándékos, az arra utalna, hogy a miniátor nem ideális körülmények között látott munkához. Lehetséges, hogy nem volt kellően összeszedett a címfelirat készítésekor, és másik, keze ügyébe kerülő kéziratot használt; avagy nem is az antigráfból dolgozott, hanem (egyszerre több kódexet miniálva) csak valamiféle címlista alapján töltötte ki a neki szánt helyet. Ez esetben a *prima manus* még Calanus-címfeliratú kéziratról másolt, csak a miniátor hibázott.

⁶⁸ BALLAGI (1892b: 231), No. 4, No. 10, BALLAGI (1892b: 232), No. 11, KULCSÁR (2003: 103).

⁶⁹ BALLAGI (1892b: 231), No. 8: ff. 198–205, a valóságban Staatsbibliothek Bamberg, misc. hist. 4/1. (vö. LEITSCHUH [1966: 127–128]), az Attiláról szóló részek: 197r–199r.

A készülő *Vita Attilae*-kiadáshoz a következő kéziratokat tudjuk felhasználni:

1. *Codex Ambrosianus Mediolanensis*: Milano, Veneranda Biblioteca Ambrosiana, F 131 sup. 221r–227r (vö. Kulcsár No. 7, Ballagi No. 2)
2. *Codex Arundelianus Londiniensis*: London, British Library (Arundel-gyűjtemény) Arundel ms. 223 27r–33r (vö. Kulcsár No. 3, Ballagi No. 6)
3. *Codex Bertolianus Vicentinus*: Vicenza, Biblioteca Civica Bertoliana, ms. 463 1r–4r (vö. Kulcsár No. 1)
4. *Codex Eystettensis*: Eichstätt, Katholische Universität Eichstätt-Ingolstadt Universitätsbibliothek, UEI Cod. st 746 60r–68r (vö. Kulcsár No. 2, Ballagi No. 7)
5. *Codex Kazinczyanus Patakiensis*: Sárospataki Református Kollégium Könyvtára, Kt. 3/1 ff. 3–12 (vö. Kulcsár No. 5, Ballagi No. 13)
6. *Codex Laurentinus Scorialensis*: Madrid, Real Biblioteca del Monasterio del Escorial, g-III-18 39r–46v (vö. Kulcsár No. 6, Ballagi No. 1)
7. *Codex Monacensis*: München, Bayerische Staatsbibliothek, Clm 5333 143r–148v (vö. Kulcsár No. 4, Ballagi No. 9)
8. *Codex Peireschianus Parisinus*: Paris, Bibliothèque nationale, BN Latin 9681 45r–48r (vö. Kulcsár No. 11, Ballagi No. 3)
9. *Codex Pennsylvanicus*: Philadelphia, University of Pennsylvania Libraries, UPenn Ms. Codex 67 16r–23v
10. *Codex Vaticanus*: Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana, Vat.Lat. 5263 84r–89v (vö. Kulcsár No. 12)
11. *Codex Vaticanus Chigianus*: Roma, Bibliotheca Apostolica Vaticana (Chigi-gyűjtemény), Chig.I.VI.215 1r–6r

Valamint másodlagos jelentőségű, *recentior* kéziratok:

12. Budapest, OSZK, Oct.Lat 64 ff. 1–63 (vö. Kulcsár No. 14, Ballagi No. 15), 1807.
13. Budapest, OSZK, Oct.Lat 65 ff. 2–35 (vö. Kulcsár No. 15, Ballagi No. 14), 1808.
14. Budapest, MTAK, Tört. 4r 22. – I. 2. 49r–67r (vö. Kulcsár No. 16, Ballagi No. 16)
15. Zágráb, Arhiv HAZU, I. d. 151.

A kéziratok paleográfiai vizsgálata

A kritikai kiadással párhuzamosan (ám a szövegvariánsok kollációjához képest mindenképpen függetlenül, a stemmaállításhoz képest „vakon”) indokoltnak tűnt a kézirati hagyomány paleográfiai szempontú áttekintése is.

Teoretikusan nézve: ha az Attila-életrajz középkori keletkezésével számolhatnánk, úgy karoling minuszkulás (illetve széles földrajzi elterjedése esetén vizigót, vagy még inkább, ha komolyan vesszük a szerző „dalmát” melléknevét, beneventán-longobard) kéziratokban reménykedhetnénk; ha *ad absurdum* a „mi Calanusunk” lenne a szerző, jó esetben protogótikusak lehetnének az első szövegtanúk. Erről azonban, mint tudjuk, szó sincs: a *Vita Attilae*-kéziratok az inventáriumok szerint monoton sorban 15., esetleg 16. századi kódexek részei.

E datálások részben egzakt alapokon nyugszanak (a kézirat egyértelműen ismert korú, folyamatosan írt kódex része), részben – legalábbis feltételezhetően – paleográfiai szemrevételezésen alapulnak. Mivel azonban erről szóló tanulmányt vagy feljegyzést nem találtunk, külön figyelmet fordítottunk a kérdésre.

A paleográfiai vizsgálat természetesen nem válthatja ki a teljes kódexek vizsgálatát,⁷⁰ és önmagában egyébként is csak korlátozottan alkalmas korbecslésre; a 15. század ráadásul éppen az az időszak, amikor már elterjednek és gombamód mutálódnak a humanista írások, ugyanakkor még többféle gótikus írás és számos *bastarda* is használatban van.⁷¹ A kéziratok ilyen szempontú összevetése ennek ellenére kifejezetten érdekes volt, a stemmaállítás tanulságaival kombinálva pedig, úgy tűnik, hasznos lesz.

Az alábbiakban a szövegtanúk rövid paleográfiai jellemzését adjuk.

1. *Codex Ambrosianus Mediolanensis*. Külső keltezés: nincs.

Tiszta írásképpű, szabályos humanista minuszkula, kurzív kötéselemekkel; bár szövégeken ingadozik a hosszú és kerek s használata, a többi jegy már egyértelműen humanista: pont az *i*-ken, szó elején *v*. Utóbbi-tól egy eltérés van, a *uauares*, ami arra utal, hogy gótikus kéziratról ké-

⁷⁰ Amit a kéziratok beszerzési költsége egyelőre sajnos csak egy-két esetben tett lehetővé.

⁷¹ Emiatt egykorú kéziratok is készülhettek olyan írásokkal, amelyek egyike modernnek számított, másika akár 100–120 évvel azelőtt is keletkezhetett volna.

szült a másolat, és a (talán némileg egzotikusnak érzett) népnévnél az írrok nem akart (vagy nem mert) eltérni az eredeti írásmódtól. Gót betűs eredetire utal a Tiro-féle *con*- rövidítés előfordulása is.

2. *Codex Arundelianus Londiniensis*. Külső keltezés: 1468–1469.

Az oldalkép a határozott margóvonalazással, tömör soraival még – déli – gótikus textuális hatást kelt, de a betűk arányai és túlnyúlásai már a humanista minuszkuláéhoz közelítenek. Kettős a betűkészlet is: gótikus, minden pozícióban kerek *r*, az esetenkénti betűfúzió, de a szóvégen már ingadozó a magas és kerek *s* használata, míg az *&* és a szó eleji *v*-k már humanista jegyek.

3. *Codex Bertolianus Vicentinus*. Külső keltezés: 1455.

Igényes humanista minuszkula, gótikus maradványelemekkel: ilyen a Tiro-féle *et*, a szó eleji *u*. A szóvégi *s*-ek már magasak, az *r*-ek kerek betűk után is humanisták, kivéve a szóvégi *-orum* / *-arum* ligatúrák esetében.

4. *Codex Eystettensis*. Külső keltezés: 1469.

Bár 1469-es keletkezéssel számolhatunk, a kézirat még inkább csak sorközével és szellős kiosztásával humanista; a határozott oldalkeret, a látható vonalazás, és hogy az első sor az első vonal alatt van, még gótikus jegyek. Inkább gótikus textuálisra vallanak a betűk is: a betű egészéhez mérten magas minimák, a *h*, *p*, *b*, *q* rövidke alsó-felső túlnyúlásai, a szóvégi kis, lekerekített *s*-ek (bár esetenként már hosszú szóvégi *s*-t is találunk), a „kétszintes” *a*, a kerek betűk utáni „2” alakú *r*-ek, a *h* jobb szárának balra, az alapvonal alá kunkorítása. A betűszárak aljának befejezése inkább rotunda-, mint kvadráta-jellegű. Már a humanista minuszkulával közös az *&*, a szókezdő *v*-k és a kis *g*-k, a függőleges szárú *d*-k.

5. *Codex Kazinczyanus Patakiensis*. Külső keltezés: nincs.

Penna planával írt gótikus kurzíva. Az oldalt határozott vonalak keretezik, az első sor alatta kezdődik. A szóközök viszonylag tágasak, ám a betűk oldalirányban sűrűk, annak ellenére, hogy kerekdedek és a betűfúzió a kurzivitás miatt nem jellemző. Felvonultatja a kurzíva jellegzetességeit: a „földszintes” *a*-t, a vastagított, álló *s*-eket, a felül hurkolt szárú *b*, *h*, *k*, *l*, *d* betűket. Ugyanakkor megjegyzendő, hogy az íráskép (az *x*, *y* és a szóvégi rövidítések balra lendületesen lehúzott vékony szárai), és különösen a nagybetűk (*M*, *S*, *G*) inkább oklevélkurzíváé, mint könyvírásé. Zárójelet több másik kézirattól eltérően nem használ.

6. *Codex Laurentinus Scorialensis*. Külső keltezés: nincs.

Korai humanista írás, sok gótikus vonással. A betűkészlet jobbára még a gótikus textuális rotunda (gótikus, vágott tollal írt kerek *r* mindenhol, a szomszédos kerek betűk fuzionálnak), ám egyebekben már a humanista jegyek az uralkodóak: a minimavonal–betűmagasság arány már majdnem tisztán humanista, a *d* is függőlegesen álló, az *et*-et az *&* ligatúra rövidíti, humanista a kis *g*, a sorközök tágasabbak, és az első sor a legfelső (és már alig láthatóan húzott) vonal fölött ül.

7. *Codex Monacensis*. Külső keltezés: nincs.

Déli gótikus textuális, jellegében is inkább humanista korszak előtti: bár a betűtávolság már oldódik, a betűk magasságaránya még gótikus. Sok a rövidítés (közte a szóvégi *m* „3” alakú lehúzása), az *r* mindenhol kerek, a *d* erősen balra húzott unciális, a szomszédos kerek betűk (*de*, *po* stb.) fuzionálnak, a kis *t* függőleges szára alig nyúlik túl a vízszintesen. Az *o* betűk két vonással, *penna planával* rajzoltak.

8. *Codex Peireschianus Parisinus*. Külső keltezés: 1417–1420 között.

Szinte minden elemében kifejezetten gótikus írás: határozott oldalkeret, erős vonalazás, az első sor vonal *alatt*, gótikus betűformák (unciális *d*, nagy *A*), betűfúziók, rotunda betűszárak, de az *ss*-ek és a rövidítések hurkai, illetve a „földszintes *a*” *bastarda* jellegűek.

9. *Codex Pennsylvanicus*. Külső keltezés: 1471.

A kódex előrajzolt oldalkerete ellenére humanista kurzív, mégpedig viszonylag sietős, kódexírásnak mindenképp hanyag írás.

10. *Codex Vaticanus* (Vat.Lat. 5263). Külső keltezés: 1455.

Szellős, világos, függőleges humanista minuszkula, kiforrottan humanista betűarányokkal, helyenként kurzív kötésekkel. Láthatóan gótikusról másolt, átvéve a rövidítéseket, és a gótikus karakterek közül a kerek *r*-t és a Tiro-féle *et*-et.

11. *Codex Vaticanus Chigianus*. Külső keltezés: nincs.

Letisztult humanista minuszkula, kurzív jegyekkel (jobbra dőlő magas betűszárak, a magas *s* és az *f* hosszabbodó alsó túlnyúlása).

Az ismert kéziratok mennyisége, a fenti paleográfiai adatok felhasználása (és még néhány egyéb szempont, amelyekre itt nem áll módunkban kitérni: a kéziratok jellemző margójegyzetei, nyelvhasználati-helyesírási

sajátságai, forráshasználatuk részletes elemzése) elegendő alapot teremtenek egy jelen ismereteink alapján hiteles szöveg és stemma, magyarán egy kritikai kiadás létrehozására. Ezzel önmagában is a Calanus-kutatásnak és a hunhagyomány kutatásának egy régi adósságát lehetne törleszteni, de alapjává válna a mű átfogóbb elemzésének és reményeink szerint a szerző közelítőleges beazonosíthatóságának is. Ebben a reményben dolgozunk a kiadás megvalósításán.

Források

- ARETINUS 1610 *Leonardi Aretini Historiarum Florentinarum libri XII*, Argentorati, 1610.
- BELIUS 1735 *Matthias Belius: Aparatus ad historiam Hungariae, sive collectio miscella monumentorum*, Posonii, 1735, I, 89–158.

Felhasznált irodalom

- BALLAGI 1892a BALLAGI A., *Calanus és Aretinus Athilája. Új adalék a plágiumok történetéhez*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2 (1892/2), 146–151.
- BALLAGI 1892b BALLAGI A., *Attila bibliographiája. Kéziratok és nyomtatványok 1472–1700*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2 (1892/2), 229–269.
- BIRNBAUM 1993 M. D. BIRNBAUM, *Attila's Renaissance in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, in: F. H. Bäuml – M. D. Birnbaum (ed.), *Attila. The Man and His Image*, Budapest, 1993, 82–96.
- BLOCKLEY 1983 R. C. BLOCKLEY, *The Fragmentary Classicising Historians of the Later Roman Empire. Eunapius, Olympiodorus, Priscus and Malchus. Vol. I-II*, Liverpool, 1981–1983.
- CAROLLA 2008 P. CAROLLA, *Priscus Panita: Excerpta et fragmenta*, Berolini et Novi Eboraci, 2008. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110972412>
- CANZIAN 2005 D. CANZIAN, *Signorie rurali nel territorio trevigiano al tempo della prima dominazione veneziana (1338–1381)*, in: F. Cengarle – G. Chittolini – G. M. Varanini (a cura di), *Poteri signorili e feudali nelle campagne dell'Italia settentrionale fra Tre e Quattrocento: fondamenti di legittimità e forme di esercizio*, Firenze, 2005, 227–248.
- CRISTINI 2022 M. CRISTINI, *Oblivio non natura nobis venit: Cassiodorus and the Lost Gothic History*, in: N. Bruno – M. Filosa – G. Marinelli (eds.), *Fragmented Memory. Omission, Selection, and Loss in Ancient and Medieval Literature and History*, Berlin – Boston, 2022, 215–232. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110742046-012>
- DE ANDRÉS 1968 G. DE ANDRÉS, *Catálogo de los códices griegos desaparecidos de la Real Biblioteca de El Escorial*, El Escorial, 1968.

- DE KEYSER 2006 J. DE KEYSER, «Vertit Aretinus». *Leonardo Bruni's Latin translation and the Greek text of Xenophon's Apologia*, *Medioevo greco. Rivista di storia e filologia bizantina*, 6 (2006), 123–138.
- ÉRSZEGI 1986 G. ÉRSZEGI (ed.), *Franciscus Toldy: Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, Budapest, 1986.
- GASSENDUS 1655 *Petrus Gassendus: Nicolai Claudii Fabricii de Peiresc, senatoris Aquisextiensis vita*, Hagae Comitum, 1655.
- GRAUX 1880 CH. GRAUX, *Essai sur les origines du fonds grec de l'Escorial*, Paris, 1880.
- HORVÁTH 1941 ifj. HORVÁTH J., *Calanus püspök és a Vita Attilae*, Budapest, 1941.
- KARDOS 1941 KARDOS T., *Horváth János: Calanus püspök és a Vita Attilae. Budapest: Pécsi Egyetemi Könyvkiadó, 1941, Egyetemes Philológiai Közlöny, 66 (1942), 358–359.*
- KULCSÁR 1963 KULCSÁR P., *Bonfini-forrástanulmányok. (I. közlemény)* (Acta historica tomus XII), Szeged, 1963.
- LEITSCHUH 1966 F. LEITSCHUH, *Handschriften der Königlichen Bibliothek zu Bamberg, I/2. Historische Handschriften*, Wiesbaden, 1966².
- MANZANO 2021 T. M. MANZANO, *Los manuscritos de Juan Páez de Castro procedentes del monasterio de San Salvador de lingua phari: crónica de un expolio*, *Rivista di Studi Bizantini e Neoellenici*, 58 (2021), 243–296.
- MARCZALI 1890 MARCZALI H., *A magyar történet kútforrások kézikönyve*, Budapest, 1890.
- MARGOLIS 2014 O. J. MARGOLIS, *The 'Gallic Crowd' at the 'Aragonese Doors': Donato Acciaiuoli's Vita Caroli Magni and the Workshop of Vespasiano Da Bisticci*, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, 17 (2014/2), 241–282. DOI: <https://doi.org/10.1086/678254>.
- MONOK 2012 MONOK I., *Néhány megjegyzés a Honter-féle Nilus-kiadás kérdéséhez*, *Magyar Könyvszemle*, 128 (2012), 381–382.
- MONOK 2015 MONOK I., *A humanizmus jellegzetességei a Magyar Királyságban és Erdélyben*, in: Jankovics J. – Jankovits L. – Szilágyi E. R. – Zászkaliczky M. (szerk.), *Stephanus noster. Tanulmányok Bartók István 60. születésnapjára*, Budapest, 2015, 87–104.
- MORAVCSIK 1926 MORAVCSIK Gy., *Attila és Buda. Adalékok a Priskos-szöveg történetéhez*, *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 50 (1926), 195–202.
- NÉMÄTI 1911 NÉMÄTI K., *Nagy-Magyarország ismeretlen történelmi okmánya*, Budapest, 1911.
- OCHOA 1990 J. A. OCHOA, *La transmisión de la Historia de Eunapio* (Erytheia. Estudios y Textos 1), Madrid, 1990.
- QUAGLIONI–CAGNIN 1999 D. QUAGLIONI – G. CAGNIN, *Il processo Avogari (1314–1315)* (Fonti per la storia della Terraferma veneta 14), Viella, 1999.
- PAULER 1899 PAULER Gy., *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt, 2. kötet*, Budapest, 1899.

- SPANGENBERG 1892 H. SPANGENBERG, *Cangrande I della Scala (1291–1320)*, Berlin, 1892.
- TOLDY 1862 F. TOLDY (ed.), *Analecta monumentorum Hungariae historicorum literariorum maximum inedita*, Pestini, 1862.
- TÓTH 2025 TÓTH G., *Filológia, őstörténet és a „visszaperelt” Attila. Bél Mátyás Adparatusának Calanus-edíciója és a honi tudományos igényű forrás-kiadás kezdetei*, in: Papp I., *A könyv a kora újkori Kárpát-medence művelődésében*. Kiadás, befogadás, használat, Budapest, 2025, 63–69.
- TRANCHINA 2023 A. TRANCHINA, *The Early Manuscripts of San Salvatore de Lingua in Messina (Mid-12th Century): Surveying the Chief Decorator*, *Arts*, 12 (2023/3), 98. DOI: <https://doi.org/10.3390/arts12030098>

The Life and Afterlife of Attila – According to the Mysterious Coelius Calanus and His Even More Obscure Copyists

Providing a brief overview of the publication and research history, the authors prove that a critical edition of Juvencius Coelius Calanus’ Life of Attila – adorned with the mysterious epithet ‘the Dalmatian’ – is not only much-needed and timely, but that the collation of the manuscripts may also shed light on aspects whose thorough examination has so far been neglected (perhaps in part due to János Horváth’s scathing critique of the work’s early reception). After locating and cataloguing all available manuscripts, the authors present a preliminary account of their research conducted along three lines: the plan for their collation, a systematic palaeographical analysis hitherto neglected, and finally, a closer inspection of the internal arguments (some of which were already known earlier). Relying on this research, we can state that an investigation, which surpasses the complexity of previous studies, will bring us closer not only to the original text of Calanus’ Life of Attila, but also to the date of its composition.

Keywords: Attila, Calanus, manuscript tradition, palaeography